

Тютюгін В.І.

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
завідувач кафедри кримінального права, професор, кандидат юридичних наук,
професор, заслужений юрист України*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЯКІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАКОНОТВОРЧОСТІ

1. За даними Апарату Верховної Ради України протягом 6-ї сесії, тобто за п'ять місяців роботи (із 07.02. по 14.07.2017 р.) Парламент провів 65 пленарних засідань та ухвалила 125 законів [1]. Таким чином, якщо враховувати тільки прийняті закони (без постанов), то кожного місяця приймалося, в середньому, по 25 законів. Можна по-різному оцінювати ці дані. Якщо виходити із загальної кількості законотворчих ініціатив (а їх було набагато більше тисячі), то число прийнятих на їх основі законів (125) може показатися незначним. Якщо ж враховувати, що кожний сесійний місяць приймалося по 25 законів – цифра виглядає цілком достатньою. Проте, справа не тільки і, навіть, не стільки в тому, яка *кількість* законопроектів набула статусу закону. Не менш (якщо не більш) важливим є питання про *якість* як власне законопроектів, так й прийнятих на їх основі законів. Інакше кажучи, виникає питання, наскільки ретельно здійснюється підготовка законопроектів; чи достатньо глибоко і скрупульозно вивчається і обговорюється депутатським корпусом їх зміст; у якій мірі до цієї роботи залучаються представники науки і практики та чи враховується їх думка при обговоренні законопроектів; чи «прораховуються» ті наслідки, до яких може привести практика застосування прийнятих на їх основі законів? На превеликий жаль, доводиться констатувати, що далеко не завжди запропоновані законопроекти відповідають вимогам якості, однак, незважаючи на це, у цілому ряді випадків вони майже без змін стають чинними законами. Як ілюстрацію наведу лише деякі, проте, на мій погляд, досить показові приклади, які характеризують якісний рівень як уже прийнятих (чинних) кримінальних законів,

так й тих законопроектів, що не тільки схвалені Комітетами Верховної Ради України, а й рекомендовані ними до розгляду і прийняття на сесії.

2. Як відомо, Законом України від 23.05.2013 р. № 314-VII Загальну частину КК було доповнено Розділом XIV¹ (Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб), до якого увійшла і ст. 96⁴ КК, яка встановлює коло юридичних осіб, щодо яких можуть бути застосовані ці заходи. Законом від 15.04.2014 р. № 1207-VII ст. 96⁴ КК було доповнено ч. 2, в абз. 2 якої зазначено: «Якщо держава або суб'єкт державної власності володіє часткою більше 25 відсотків в юридичній особі або юридична особа знаходиться під ефективним контролем держави чи суб'єкта державної власності, то дана юридична особа несе *цивільну відповідальність* у повному обсязі за неправомірно отриману вигоду та шкоду, *заподіяну злочином, що вчинений державою, суб'єктами державної власності або державного управління*» (виділено *авт.*). При оцінці цього припису одразу ж виникають цілком закономірні питання. По-перше, до чого тут вказівка на цивільну відповідальність, якщо це норма не Цивільного, а Кримінального кодексу, у якій йдеться про застосування заходів саме кримінально-правового (а не цивільно-правового) характеру? По-друге, положення ст. 18 КК, згідно з якою суб'єктом злочину є тільки фізична (а не юридична) особа, поки ще не скасовані і є чинними, тому залишається загадкою, як може визнаватись суб'єктом злочину і, отже, вчинити його суб'єкт державної власності, державного управління і, тим більше, сама держава? Незважаючи на ці, явно помилкові положення, а також на те, що ст. 96⁴ КК була предметом і подальших законодавчих змін (Закон від 13.05.2014 р. № 1261-VII), її редакція і досі аж ніяк не змінилася.

3. Ще один приклад. Законом України від 07.04.2011 р. № 3207-VI КК було доповнено ст. 368² (незаконне збагачення). Через два роки Законом від 18.04.2013 р. № 222-VII до санкції ч. 1, а ще через рік Законом від 14.10.2014 р. № 1698-VII і до санкції ч. 2 цієї статті було включено *обов'язкове до призначення* додаткове покарання у виді конфіскації майна. Проте аналіз цих санкцій свідчить, що в першій з них передбачено покарання за злочин невеликої (ч. 2 ст. 12 КК), а у другій – середньої (ч. 3 ст. 12 УК) тяжкості. Між тим, відповідно до ч. 2 ст. 59 Загальної

частини КК покарання у виді конфіскації майна встановлюється тільки за *тяжкі і особливо тяжкі* корисливі злочини, а також (незалежно від ступеня їх тяжкості) за злочини проти основ національної (Розд. I Особливої частини КК) і громадської (Розд. IX) безпеки. Таким чином, стосовно конфіскації майна санкції як ч. 1, так й ч. 2 ст. 368²КК явно суперечать приписам ч. 2 ст. 59 КК і тому не можуть бути реалізовані на практиці, бо положення Загальної частини КК є в цьому сенсі пріоритетними і не можуть бути порушені. Саме такий підхід щодо співвідношення норм Загальної та Особливої частин КК поділяється не тільки теорією кримінального права [5, с. 102-110], але відповідає і правовій позиції Верховного Суду України, який у своїх обов'язкових висновках двічі зазначив, що норми Особливої частини КК повинні базуватися на нормах його Загальної частини, а у випадку суперечностей (колізій) поміж ними, приписам саме останніх має надаватися безумовна перевага [4, с. 111-115; 171-174]. Проте, незважаючи на явно помилкові положення, що містяться в зазначених санкціях, у такому вигляді вони існують і дотепер, хоча ст. 368²КК ще *двічі* (Закон від 12.02.2015 р. № 198-VIII; 10.11.2015 р. № 770-VIII) була предметом законодавчих змін.

4. Не менше (якщо, не більше) показовим є і наступний приклад. Так, Законом від 16.07.2015 р. № 629-VIII КК було доповнено статтями 220¹, 220² та внесені зміни до ч. 1 ст. 365²КК, згідно з якими в санкціях цих статей з'явилося додаткове покарання у виді «*обмеження*» (ч. 4 ст. 220¹КК) і позбавлення (ст. 220², ч. 1 ст. 365²КК) права на зайняття певних посад або певною діяльністю *на строк до десятироків*. Крім того, в диспозиції ч. 1 ст. 365²КК було закріплено, що суб'єктом зловживання повноваженнями, вчиненого особами, що надають публічні послуги, може бути *службова особа* Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Таким чином, по-перше, у санкціях з'явилося таке, що не існує в Загальній частині КК (ст. 55) додаткове покарання у виді «*обмеження*» (а не позбавлення) права на зайняття певних посад, максимальна межа якого, по-друге, була встановлена аж у 10 років, хоча в ч. 1 ст. 55 КК вона становить лише *три роки*, а в окремих випадках (абз. 2 ч. 1 ст. 55 КК) – *пять років*. Що ж стосується суб'єкта злочину за ст. 365²КК, то при внесенні до неї змін було повністю проігноровано, що службова особа таким

бути не може, бо, по-перше, заборона про її відповідальність за це діяння прямо встановлена в наступному (за внесеними змінами) тексті диспозиції ч. 1 ст. 365²КК, а, по-друге, визнання службової особи суб'єктом цього злочинусуперечить і положенням статей 364 та 364¹КК, у яких як раз і передбачена відповідальність за зловживання повноваженнями з боку саме *службових осіб* публічного і приватного права. Таким чином, знову стикаємося з грубими помилками в законі, причому, дотепер не виправленими, незважаючи на те, що ст. 365²КК ще *тричі*була предметом законодавчих новацій (Закони від 10.11.2015 р. № 770-VIII; 02.06.2016 р. № 1403-VIII; 06.10.2016 р. № 1666-VIII).

5. У контексті розглядуваної проблеми, показовими можуть бути визнані і зовсім «свіжі» новели КК. Так, Законом від 22.06.2017 р. № 2120-VIII ст. 299 КК (жорстоке поводження з тваринами) була викладена в новій редакції. Але аналіз як диспозицій цієї статті, так і санкцій одразу ж викликає питання. По-перше, в ч. 3 ст. 299 КК зазначена така кваліфікуюча ознака, як вчинення цього злочину якимсь *«активним способом»*, але і в ч. 2, і в ч. 3 цієї статті йдеться про *«ті самі дії..., дії, передбачені...»*, тобто, начебто, презюмується, що цей злочин може бути вчинений лише шляхом активної поведінки особи. Звідси залишається зовсім незрозумілим, який саме зміст вкладається в поняття «активний спосіб». По-друге, і в ч. 2, і в ч. 3 ст. 299 КК передбачена така кваліфікуюча ознака жорсткого поводження з тваринами, як його вчинення «у присутності малолітнього чи неповнолітнього». При цьому, якщо в ч. 2 фігурує лише ця кваліфікуюча ознака, то в ч. 3 вона передбачена після вказівки на вчинення цього діяння «з особливою жорстокістю». Але після цих різних кваліфікуючих ознак в диспозиції ч. 3 поставлено розділовий сполучник «або», наявність якого свідчить, що діяння за ч. 3 ст. 299 КК визнається вчиненим за особливо обтяжуючих (кваліфікуючих) обставин, якщо воно вчинено *або* з особливою жорстокістю, *або* у присутності малолітнього чи неповнолітнього. Отже, сталося так, що вчинення цього злочину за наявності однієї й тієї самої кваліфікуючої ознаки («у присутності малолітнього чи неповнолітнього») одночасно підпадає як під ч. 2, так й під ч. 3 цієї статті. Залишається лише висловити своє співчуття практичному працівникові, коли він буде «ламати собі голову» над

вирішенням питання про те, яка ж саме з цих частин ст. 299 КК (2 чи 3) повинна бути застосована, щоб визначати правильну кваліфікацію вчиненого.

Не менше запитань викликають і санкції цієї статті, бо за її ч. 2 передбачено такий самий строк позбавлення волі (від 3-х до 5-ти років) як і за умисне заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень людині (ч. 2 ст. 122 КК) і, навіть, встановлений більш високий мінімум цього покарання, ніж за катування (від 2-х до 5-ти років за ч. 1 ст. 127 КК). Що ж стосується санкції ч. 3 ст. 299 КК, то мінімальна і максимальна межа, передбаченого в ній позбавлення волі (від 5-ти до 8-ми років), повністю співпадають з покаранням, передбаченим у ч. 1 ст. 121 КК за умисне тяжке тілесне ушкодження, потерпілим від якого є людина?

6. Серйозні нарікання іноді викликають і запропоновані законопроекти, показовим прикладом яких у цьому відношенні може слугувати, на мій погляд, проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо наближення кримінального законодавства України до Європейських стандартів в частині зняття судимості» (реєстр. № 5514 від 09.12.2016 р.). Як відомо, в ч. 1 тач. 3 ст. 91 чинного КК передбачена можливість дострокового (за певних умов) зняття судимості з осіб, які відбули покарання у виді обмеження чи позбавлення волі, а в ч. 2 цієї статті встановлено заборону на таку пільгу в разі засудження за *будь-які умисні тяжкі, особливо тяжкі, а також корупційні злочини*. У законопроекті ж пропонується *звужити* межі цієї заборони і обмежити її лише випадками засудження за *три* групи умисних тяжких і особливо тяжких злочинів, а саме за злочини, спрямовані проти: 1) життя та здоров'я особи (Розд. II Особливої частини КК); 2) статевої свободи та статевої недоторканості особи (Розд. VI); 3) миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (Розд. XX). Встановлену ж у ч. 2 ст. 91 КК заборону на дострокове зняття судимості при засудженні за корупційні злочини, взагалі пропонується виключити з закону. Незважаючи на те, що зазначений законопроект одержав низку негативних відгуків [2], Комітет Верховної Ради з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності на своєму засіданні від 21.06.2017 р. без будь-якого серйозного обговорення (про що свідчить стенограма засідання) рекомендував його до розгляду і прийняттю на сесії

Верховної Ради. Основні аргументи авторів законопроекту викладені у Пояснювальній записці та Зверненні Комітету до Верховної Ради і зводяться до такого. По-перше, вони вважають, що запропоноване в законопроекті рішення проблеми *наближить законодавство України до Європейських стандартів частині зняття судимості* (виділено **авт.**). По-друге, встановлені в пп. 8 і 9 ст. 89 КК строки погашення судимості за тяжкі (6 років) та особливо тяжкі (8 років) злочини уявляються авторам проекту надмірно тривалими, що, за їх думкою, нівелює стимули засуджених до виправлення і зводить нанівець можливість захисту їх прав судами. По-третє, вказується, що такі тривалі строки погашення судимості та неможливість дострокового її зняття є пережитком тоталітарної Радянської системи кримінального переслідування і порушує рівність громадян перед законом.

7. Аналізуючи зазначені аргументи, складно не погодитися з тим, що в умовах глобалізації цілком закономірним є прагнення до певної стандартизації, уніфікації, в тому числі, і кримінального законодавства окремих держав. Однак, по-перше, вказуючи на те, що запропоноване рішення наблизить законодавство України до Європейських стандартів частині зняття судимості, його автори посилаються при цьому лише на КК ФРГ, який, як відомо, є все-таки, нормативним актом «внутрішнього» (національного) законодавства окремої країни вже хоча б тому навряд чи може претендувати на роль загальноєвропейського стандарту. При цьому в законопроекті залишається відкритим питання, чому як стандарт (типовий зразок) обрано саме КК ФРГ і не пропонується використати для цього норми щодо зняття судимості, які містяться в КК інших європейських держав (наприклад, у КК Франції, Австрії, Голандії або Швеції та ін.). На мій погляд, до загальноєвропейських стандартів можуть бути віднесені не норми КК окремих держав, а скоріше за все, положення міжнародних конвенцій і договорів, у яких сформульовані правові приписи, що рекомендовані до імплементації в законодавство країн-учасниць цих угод. При цьому завжди слід урахувати, що пропозиції про імплементацію тих чи інших положень міжнародних угод, як правило, мають лише рекомендаційний, а не імперативний (обов'язковий до виконання) характер для окремих держав. Тому в них, знову-таки, як правило, вказується, що будь-яка країна при вирішенні питання

про внесення відповідних змін до свого національного законодавства, повинна враховувати свої законодавчі традиції і системні принципи, на яких воно побудовано. Що ж стосується зняття судимості, то міжнародних стандартів у цій сфері, на які посилаються автори законопроекту, поки ще не вироблено. Більше того, по-друге, посилання в законопроекті на §§ 45, 45а і 45b КК ФРГ, як на певний стандарт у частині зняття судимості, в принципі є безпідставним, бо зазначені норми КК ФРГ не мають ніякого відношення до вирішення цього питання. Так, у § 45 КК ФРГ йдеться не про судимість, а про так званий *додатковий наслідок* вчинення злочину, тобто про такий захід кримінально-правового характеру, який полягає в позбавленні (утраті засудженим) права обіймати певні посади та здійснювати (реалізовувати) певні права на строк до 5-ти років, який призначається як обов'язкове (абз. 1) або факультативне (абз. 2-5) *додаткове покарання* разі засудження особи до позбавлення волі на строк не менше одного року [3, с. 28]. Инакше кажучи, йдеться про додаткове покарання, аналогічне тому, яке передбачене в ст. 55 КК України, що підтверджується і його наявністю як санкції за низку злочинів у Особливій частині КК ФРГ (наприклад, §§ 92а, 101, 102, 108с, 109і, 129 та ін.). У §§ 45а та 45b КК ФРГ також не регламентуються питання про зняття судимості, оскільки перший з них (§ 45а) встановлює порядок обчислення строку покарання у виді позбавлення прав, а другий (§ 45b) вирішує питання про відновлення утрачених прав шляхом дострокового звільнення від цього покарання.

8. Що ж стосується погашення та зняття судимості, то це питання взагалі не вирішується у КК ФРГ, а регулюється спеціальним Федеральним законом про Центральний реєстр (реєстр) від 18.03.1971 р. (зі змін від 23.06.2017 р.), згідно з яким усі дані (відомості) про засудження особи вносяться до спеціального реєстру (§§ 3-5) і особа вважається судимою до тих пір, поки ці дані не будуть вилучені з нього (§ 51). А згідно з § 46 цього Закону дані про засудження вилучаються з реєстру і судимість (реєстрація) відповідно погашається по закінченні 5, 10, 15 або, навіть, 20 років залежно від тяжкості вчиненого злочину, виду та розміру (строку) відбутого покарання. Звідси випливає, що посилання на те, що встановлені пп. 8 та 9 ст. 89 КК України строки погашення судимості за тяжкі та особливо тяжкі злочини

є надмірно тривалими, що начебто нівелює стимули засуджених до виправлення і є пережитком тоталітарної Радянської системи кримінального переслідування, навряд чи може бути прийняте як аргумент на користь розглядуваного законопроекту.

9. Не витримує критики і твердження про те, що встановлені в пп. 8 та 9 ст. 89 КК строки погашення судимості порушують принцип рівності громадян перед законом, оскільки, по-перше, диференціація цих строків (як і будь-яких інших кримінально-правових наслідків вчинення злочину) здійснюється в цій нормі не довільно, а з урахуванням (залежно від) тяжкості вчиненого злочину, виду та розміру відбутого за нього покарання. По-друге, навпаки, саме запропоноване в законопроекті розширення кола злочинів, засудження за які надає право на дострокове зняття судимості, як раз і може привести до порушення згаданого його авторами принципу рівності громадян перед законом. Так, з положень законопроекту випливає, що засудження, наприклад, за ч. 1 ст. 115 КК за умисне вбивство, вчинене з ревнощів, повинно виключати дострокове зняття судимості, тоді як посягання на життя державного діяча (ст. 112 КК), працівника правоохоронного органу (ст. 348 КК), журналіста (ст. 348¹ КК), судді (ст. 379 КК) або захисника (ст. 400 КК), вчинене, далеко, не з побутових мотивів, а у зв'язку з їх державною, службовою, професійною чи громадською діяльністю, буде допускати таку можливість. Більше того, по-третє, законопроект не виключає можливість дострокового зняття судимості і у випадках засудження за цілу низку інших умисних тяжких та особливо тяжких злочинів, таких, наприклад, як державна зрада (ст. 111 КК), диверсія (ст. 113 КК), розбій (ст. 187 КК), бандитизм (ст. 269 КК), терористичний акт (ст. 258 КК) та ін. Хотілося б подивитися на ті Європейські стандарти, на підставі яких особи, засуджені за подібного роду злочини, можуть претендувати на дострокове зняття з них судимості? По-четверте, неможна погодитися і з тим, що на дострокове зняття судимості зможуть претендувати, виходячи з законопроекту, і особи, засуджені за корупційні злочини, хоча б вже тому, що це порушить загальний системний підхід, реалізований в кримінальному законодавстві, згідно з яким застосування до таких осіб так званих привілейованих інститутів та заохочувальних норм або повністю виключається, або істотно

обмежено в КК. Да й взагалі, як така пропозиція співвідноситься з тим рівнем корупції, який, на жаль, існує в нашій країні на сьогоднішній день і який, навіть, загрожує національній її безпеці?

10. Про якісний рівень законотворення іноді свідчать і кількісні показники тих новел, яких зазнає кримінальне законодавство, бо часті зміни і доповнення одних й тих самих норм, постійне викладання їх у новій редакції, виходячи з прагнення «зробити як у Європі» або з бажання негайно відгукнутися на якусь «резонансну справу», розхитують систему КК, приводять до появи нічим не виправданих, суперечливих одне одному, безсистемних, а іноді, і відверто помилкових його положень, які або одразу ж, або протягом нетривалого часу доводять свою повну неефективність. Якщо звертатися до цифр, то з моменту набрання чинності КК 2001 р. зміни та доповнення вносилися до нього вже 733 рази. При цьому *двічі* змінювалися 102 статті; *тричі* – 37; *чотири рази* – 21; *п'ять разів* – 11; *шість* – 5 статей КК. За цей час до КК було внесено 88 нових статей, 143 яких уже виключені з нього. Особливо «пощастило» в цьому відношенні Розділу XVII Особливої частини КК, норми якого за неповні 10 років (2008–2017) змінювалися 95 разів, причому деякі з них – неодноразово (наприклад, статті 364¹, 365², 368⁴ – 7 разів; ст. 364 – 8; ст. 369 – 9, а ст. 368 КК – 10 разів). Важко собі, навіть, уявити, до яких «титанічних зусиль» має удатися слідчий або суддя, щоб прийняти правильне рішення стосовно кваліфікації або караності діяння, передбаченого, наприклад, ст. 368 КК, яка змінювалася вже 10 разів, а зазначений в ній злочин був, приміром, продовжуваним і вчинявся протягом певного часу! Нерідко зміни вносяться і в нещодавно прийті закони, причому, в деякі з них уже в перші роки, а то і місяці після набрання ними чинності. Іноді логіку таких змін взагалі досить складно зрозуміти. Чим, приміром, можна пояснити, що Законом від 02.06.2016 р. № 1404-VIII ухилення від покарання у виді штрафу (ч. 1 ст. 389 КК) було декриміналізоване, хоча це прямо суперечить ч. 5 ст. 52 КК, а буквально через три місяці Законом від 07.09.2016 р. № 1492-VIII кримінальну відповідальність за це діяння було знову відновлено?

11. Підводячи підсумок, зазначу, що приклади законотворчої діяльності, аналогічні наведеним, на жаль, далеко не одиничні, що, природно, негативно

позначається на ефективності закону, створює нічим не виправдані колізії поміж його приписами, розхитує системні зв'язки між нормами КК, породжує ускладнення та призводить до серйозних помилок в процесі його застосування, оскільки позбавляє практику надійного і стабільного законодавчого інструментарію протидії злочинності. Шляхи удосконалення законотворчої діяльності можуть бути різними. Одним із напрямків могло б стати, на мій погляд, і створення недержавного загальнонаціонального органу (на зразок так званої Венеціанської комісії або Науково-консультативної ради при Верховному Суді України), до складу якого увійшли б представники науки та практики, яким в обов'язковому порядку спрямовувалися б законопроекти для експертної оцінки, результати якої (знову-таки, в обов'язковому порядку) доводилися б до відома не тільки членів відповідних Комітетів Верховної Ради, а й до всього депутатського корпусу з тим, щоб при обговоренні цих законопроектів враховували різні думки, погляди та позиції, що, безумовно, позитивно позначилося б на якості прийнятих законів.

Література

1. <http://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/147591.html>
2. Головна науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України запропонувало відхилити цей законопроект. Проти запропонованих новацій висловилася в своєму науковому висновку від 30.01.2017 р. (вих. № 121-01.233) і кафедра кримінального права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого. Наважуся припустити, що позитивні відгуки на цей законопроект навряд чи отримали його автори і від інших наукових співтовариств.
3. Головненков П. В. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия: научно-практический комментарий и перевод текста закона. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2012. – 312 с.
4. Постанова Верховного Суду України від 4 квітня 2011 р., а також Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 червня 2011 р. // Практика судів України з кримінальних справ (2009-2011). Вид.

2-ге, доповн. / Укладач В. І. Тютюгін; За заг. ред. В. Я. Тація. – Х.: Одіссей, 2012. – 504 с.

5. Тютюгін В. И. Соотношение норм Общей части УК Украины о наказании и санкций статей Особенной части // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х.: НЮАУ, 2006. – Вип. 78. – С. 102-110.

УДК 343.2

К 64

У збірнику містяться матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, яка відбулася 19 жовтня 2017 р. у Національному університеті «Одеська юридична академія». Висвітлюються актуальні питання сучасного кримінального права України та інших країн, розвиток науки та закономірності практики у сфері теорії кримінальної законотворчості та практики правозастосування. Збірник розрахований на науковців та практичних працівників, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, а також на всіх тих, хто цікавиться проблемами сучасної юриспруденції.

«Концептуальні основи кримінальної законотворчості»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 19 жовтня 2017 р.) / відп. ред.: В. О. Туляков, Є. Л. Стрельцов— Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017.

Відповідальні редактори: д.ю.н., професор В. О. Туляков, д.ю.н., професор Є. Л. Стрельцов.

Матеріали видано в авторській редакції. Повну відповідальність за достовірність та якість поданого матеріалу несуть учасники конференції, їх наукові керівники, рецензенти, які рекомендували ці матеріали до друку.